

המתח בין קדושת הארץ למעורבות בשר ודם בגאולה

אברהם גרוסמן

הקדמה

גאולת ישראל בעידן המשיחי היא מאבני היסוד של האמונה היהודית, ומפורשת במקרא ובספרות חז"ל לענפיה השונים. ואולם כיצד היא תבוא לידי מימוש, בניסים על-טבעיים או גם בדרך הטבע? פולמוס קשה וממושך בשאלה זו התקיים במרוצת הדורות, החל בתקופת שיבת ציון (המאה השישית לפנה"ס) ועד ימינו אלה. אף נוצר מתח בשאלת העלייה לארץ ישראל: האם היא בגדר חובה גם כאשר הארץ נתונה בידי זרים ובעלייה אליה ובשהייה בה יש משום סכנה? המחלוקת נסבה על משמעות חזון הגאולה שבדברי הנביאים המתארים את הגאולה העתידה כאירוע ניסי על-טבעי, כגון "כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות" (מיכה ז, טו), בדומה לספר שמות (לד, י): "נגד כל עמך אעשה נפלאות", או באמירה של יהושע לעם לפני הכניסה לארץ: "מחר יעשה ה' בקרבכם נפלאות" (יהושע ג, ה) בהתייחסות לכריתת מי הירדן. הספק הוא בהבנת משמעות הכתובים הללו. האם תכליתם ללמד שקיימת חובה להמתין לניסים על-טבעיים לפני עלייה מקיפה לארץ, או שמדובר בביטוי סמלי בלבד לבוא הגאולה? במרכז הפולמוס עומדת השאלה: האם יש מקום גם לקירוב הגאולה בדרך הטבע בידי בשר ודם, או שבמעורבות מעין זו יש משום פגיעה בקדושת הארץ ובהחלשת עוצמת הגאולה?

ייתכן שפולמוס קשה זה התעורר כבר בתקופת שיבת ציון. קשה להתעלם מהעובדה שקרוב לחמישים שנה לאחר חורבן הבית הראשון ויציאת העם לגולה (586 לפנה"ס), ולאחר שכורש נתן את הצהרתו המתירה ליהודים לעלות לארץ (538 לפנה"ס), ואף הציע להם סיוע, רק כ-42,000 יהודים עלו לארץ, לעומת מספר גדול יותר שנשאר בגולה.¹ ההסבר המקובל לכך הוא שהחיים הנוחים בגלות הם שגרמו ליהודים רבים, ובמיוחד לאלה שהתבססו כלכלית ונקשרו בשלטון הנוכרי, להישאר בגלות, וכבר הציע ר' יהודה הלוי הסבר זה.² דברי הנביא יחזקאל אל העם בבבל: "מה לכם אתם משלים את המשל הזה על אדמת ישראל לאמר אבות יאכלו בסר ושני הבנים תקהינה", מלמדים על החשש בקרב היהודים שמא לא פסה כוס היגונים, והישיבה בארץ היא בגדר סכנה.³ הדברים הללו מזכירים את דברי המרגלים שארץ ישראל היא "ארץ אכלת יושביה".⁴ ייתכן מאוד שיש לצרף אל גורמים אלה גם את האמונה שיש להמתין בגולה עד להתרחשות ניסים המקבילים ליציאת מצרים. נושא חשוב זה על האירועים בתקופת שיבת ציון חורג מדיוננו כאן, ולא ניכנס אליו.

* תודתי לפרופ' נ' אילן על הערותיו המועילות.

¹ בתיאור מספר העולים בספר עזרא (ב, סד) נאמר: "כל הקהל כאחד ארבע רבוא, אלפים שלש-מאות ששים".
² "כי הענין הא-לוהי עמד לחול עליהם כבראשונה, אלו נענו כלם לקריאה ושבנו לארץ ישראל בנפש חפה, אבל רק מקצתם נענו – ורבים, והחשובים שבהם, נשארו בבבל, מסכימים לגלות ולשעבוד, ובלבד שלא יפרדו ממשכנותם ומעסקיהם", ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי, מהדורת י' אבן-שמואל, תל אביב תשל"ג, עמ' סג-סד (וראה בינתיים: ספר הכוזרי, מהדורת מ' שורץ, באר שבע תשע"ז, עמ' 89).

³ יחזקאל יח, ב.

⁴ במדבר יג, לב.

לא רק תפיסות אידאיות עוררו את המתח בין מעורבות בשר ודם בגאולה ובין קדושת הארץ ותלותה המוחלטת של הגאולה באירועים על-טבעיים. שיקולים פוליטיים שולבו בפולמוס זה כבר במאה השלישית לספירה, והם נמשכו במהלך כל הדורות. התפתחויות מדיניות, ביטחוניות ואידאיות נתנו את אותותיהן בתוכני הפולמוס ובעוצמתו, הן בימי-הביניים הן בעת החדשה. תנועת ההשכלה והחילון שהתפתחו בעם היהודי באירופה בעת החדשה, התפשטות התנועה הציונית והקמת מדינת ישראל הביאו לשיאו את המתח בין תפיסת הקדושה של הארץ ובין מעורבות של בשר ודם בקירוב הגאולה. דווקא בתנועה החסידית קמו כמה מתנגדים חריפים לעלייה לארץ ולהקמת מדינת ישראל, בהנחה שהגאולה תבוא אך ורק כנס גלוי ממרומים, וכל ניסיון לקרבה בידי הבריות הוא בגדר חילול הקודש. מטרתנו כאן איננה לסכם נושא זה, שהוא מקיף מאוד, אלא לדון בשני אירועים בלבד שהתרחשו בימי-הביניים וטרם נדונו די צורכם בספרות המחקר. ואולם, לפני שניכנס לדון בהם אתייחס בקצרה אל מוטיב "שלוש השבועות", שהשפעתו הלכה וגברה במרוצת הדורות.

"שלוש השבועות" – בין בבל לארץ ישראל

כאמור, לא רק תפיסות אידאיות עוררו את המתח בין שני הגורמים הנזכרים. יותר מכול עמדה במרכז פולמוסים אלה משמעות הדרשה על "שלוש השבועות" הנזכרת בסוגיה התלמודית בסוף מסכת כתובות (ק"א ע"א), בהסתמך על הכתוב "השבעתי אתכם בנות ירושלים" החוזר פעמים מספר במגילת שיר השירים.⁵ על פי אחת הדרשות, שבועות אלה אוסרות על העם היהודי לכבוש את ארץ ישראל מידי אומות העולם או למרוד בהן. דרשה זו הגבירה עד מאוד את עוצמת הפולמוס. מפליא הוא כיצד מסורת אגדית השפיעה במידה כה רבה על החברה היהודית, ובמיוחד בעת החדשה. לפי המסורת בתלמוד הבבלי מדובר בשלוש שבועות. ר' יוסי בר' חנינא – אמורא בדור השני לאמוראי ארץ ישראל – אמר: "ג' שבועות הללו למה? אחת שלא יעלו ישראל בחומה, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את ישראל שלא ימרדו באומות העולם, ואחת שהשביע הקדוש ברוך הוא את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי". על פי פירושו של רש"י, שם, משמעות הדרשה היא שלא יזו בלבד שאסור לעלות לארץ "ביד חזקה", אלא אף אסור למרוד באומות העולם, הן בארץ והן מחוצה לה. השבועה השלישית איננה מופנית כלפי עם ישראל אלא כלפי אומות העולם, שלא ישעבדו יתר על המידה את עם ישראל הן בארץ והן בגולה.

לעומת זאת, במדרש ארץ ישראלי, שיר השירים רבה – שנערך בארץ ישראל במאה השביעית או השמינית – מיוחסת לאותו חכם, ר' יוסי בר' חנינא, דעה שונה הנראית אותנטית יותר. מדובר בשתי שבועות בלבד: "שתי שבועות יש כאן, אחת לישראל ואחת לאומות העולם. השביע לישראל שלא ימרדו בעול המלכות והשביע למלכות שלא יקשו עול על ישראל; שאם מקשים עול על ישראל, הן

⁵ שיר השירים ב, ז; ג, ה; ה, ח; ח, ד. על "שלוש השבועות" בעת החדשה ראה: מ' ברויאר, "עם ומדינה במשנת יצחק ברויאר", בתוך: ר' הורביץ (עורכת), י' ברויאר, עיונים במשנתו, ירושלים תשמ"ח, עמ' 163–173; א' רביצקי, הקץ המגולה ומדינת היהודים – משיחיות, ציונות ורדיקליזם דתי בישראל, תל אביב תשנ"ג; הנ"ל, "הצבי לך ציונים לציון. גלגולו של רעיון", בתוך: מ' חלמיש וא' רביצקי (עורכים), ארץ ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים, ירושלים תשנ"א, עמ' 1–39, ובמיוחד עמ' 27–35.

גורמין לקץ לבא שלא בעונתו".⁶ לפי הנוסח במדרש שיר השירים רבה – בניגוד לתלמוד הבבלי – אין השבועה כוללת את איסור העלייה לארץ ישראל מתפוצות הגולה אם אין בה משום "מרידה באומות העולם". זהו פרט חשוב ביותר, אך משגברה ידו של התלמוד הבבלי, שזכה בבכורה בעולם היהודי כולו כבר במאה העשירית, נשכח זכרו של המקור הארץ ישראלי.⁷

בשני המקורות האלה, הבבלי והארץ ישראלי, אין כל התייחסות לשאלה המרתקת: האם יש קשר בין השבועה כלפי עם ישראל ובין השבועה כלפי אומות העולם? דהיינו, אם הן אינן מקיימות את שבועתן ומשתעבדות יתר על המידה בעם ישראל או פוגעות בו – בטלה גם השבועה החלה על העם היהודי? כפי שנראה להלן, עניין זה תפס מקום מרכזי בפולמוס גם בעת החדשה. באופן מפתיע, בעת הגזרות הקשות והפרעות ביהודים באירופה ובארצות האסלאם בימי-הביניים נדונה שאלה זו באופן חלקי בלבד ולא תפסה את המקום הראוי לה.

במקור הנ"ל שבשיר השירים רבה מצוי דיון נרחב במשמעות השבועות הללו. הוא מלמד על התפתחות מרתקת במשמעותן. לפני הדרשה הנזכרת של ר' יוסי בר' חנינא מובאות דעות של תנאים ואמוראים הדנים במשמעות השבועות, אך בהבדל חשוב. השבועות המוצעות על ידם הן כלפי עם ישראל לבדו. הוא מושבע שלא ליטוש את אמונתו גם בעת צרה. בין החכמים הנזכרים במשא ומתן שם מצויים גם כמה מגדולי התנאים והאמוראים ובהם ר' אליעזר בן הורקנוס, ר' מאיר, ר' יהודה בר' סימון, ר' אושעיא וחכמים אחרים. רק לאחר מכן מובאת דעתו השונה של האמורא ר' יוסי בר' חנינא. בעוד שכל החכמים הנזכרים בשיר השירים רבה רואים את השבועות כמתייחסות אל עם ישראל לבדו ומטרתן לעודדו לשמור את אמונתו גם בעידן של גזרות קשות, מטרת ר' יוסי בר' חנינא שונה: השבועה מופנית כלפי עם ישראל, ומטרתה למנוע מרידות של היהודים כנגד אומות העולם, ובפועל: רומי. כבר העיר דונסקי במהדורתו הנזכרת: "לעיני בעל המדרש עמדו השחיטות האיומות שבאו בעקבות המרידות ברומא". כלומר, מטרת השבועה היא לאסור את המרידות ברומאים שהביאו לאסונות קשים על היישוב היהודי בארץ. השערה זו מסתברת, והיא זו הנזכרת בתלמוד הבבלי במסכת כתובות, והיא זו שהתקבלה בידי חכמים יהודים בימי-הביניים ובעת החדשה.

לפנינו תמורה מכרעת במשמעות "השבועות". בדרשות שבשיר השירים רבה אין איסור על עם ישראל לעלות לארץ ("לעלות בחומה"). מטרת דרשתו של ר' יוסי בר' חנינא היא להטיף נגד מרידות באומות העולם, ואולם לפי הנוסח שלה בבבלי מגמתה למנוע עלייה לארץ ביד חזקה. לתשומת לב רבה ראויה העובדה שבדרשה שבשיר השירים רבה – הנראית כאמור לעיל אותנטית – אין כלל התייחסות לעלייה לארץ. מאחר שהתלמוד הבבלי הוא שהשאיר את חותמו על חכמי ישראל שבכל התפוצות כבר בשלהי ימי-הביניים, קיבלו החכמים בימי-הביניים ולאחריהם את התפיסה הבבלית, שהביאה לפולמוס הקשה בשאלת העלייה לארץ.

שלוש השבועות הללו עוררו פולמוס חריף שנמשך בעוצמות שונות למעלה מאלף שנים, מראשית המאה העשירית ועד ימינו. אין אנו מוצאים פולמוס זה הלכה למעשה בתקופת התלמוד, וגם לא

⁶ שיר השירים רבה, פרשה ב, יח, מהדורת ש' דונסקי, ירושלים - תל אביב תש"ם, עמ' סד. משמעות דבריו היא כי עוצמת הסבל בגלות תשמש גורם לקיצור זמנה. הדרשן הושפע מהדרשה על קיצור הקץ בגאולת מצרים מ-400 שנה ל-210 שנה בשל גודל הסבל של עם ישראל. ראה: בראשית רבה, פרשה מד, מהדורת תאודור אלבק, המקורות המובאים בהערות, עמ' 441.

⁷ על ניצחון התלמוד הבבלי ראה: ח"ז דימיטרובסקי, "היש ימי ביניים יהודיים", בתוך: מ' בר-אשר (עורך), מחקרים במדעי היהדות, ירושלים תשמ"ו, עמ' 257-265.

בראשית תקופת הגאונים. עובדה היא כי בשנת 614 הצטרפו היהודים לפרסים ונלחמו עימם נגד השלטון הביזנטי בארץ, כפי שיידון להלן.

אפילו החכם הבבלי פירקוי בן באבוי (סביב 800 לספירה) לא נזקק לדרשה זו שבתלמוד הבבלי בתעמולתו הקיצונית נגד ההשפעה הארץ ישראלית, אף שהוא ניסה לשכנע את חכמי ישראל שבצפון אפריקה, ואולי גם את אלה שבספרד, לצמצם את קשריהם עם היישוב היהודי בארץ ואף למנוע עלייה אליה.⁸

הנושא רחב ומקיף. כדי שלא להרחיב את היריעה, אתמקד כאן בעיקר בשתי תקופות שבהן ניתן לא רק לסכם את הדעות הקיימות אלא גם לערוך דיון מחודש במשמעות המלאה של המתח שבין קדושה וחילון ותקפותן של "שלוש השבועות", והן: תקופת הכיבוש המוסלמי הראשונה (במאות השביעית עד האחת עשרה), ממלכת הצלבנים בארץ ישראל והחורבן ההדרגתי של ממלכתם לאחר ניצחונם של צלאח א-דין בשנת 1187.

הברית עם הפרסים והמרידה הביזנטים

ערב הופעת האסלאם בארץ ישראל בשנת 636 השתלטו הפרסים לתקופה קצרה על ארץ ישראל וכבשוה מידי הביזנטים. זה היה אירוע דרמטי בתולדות יהודי ארץ ישראל. הם קיבלו מידי הפרסים מעין אוטונומיה למשך שלוש שנים (614–617), וניצלו הזדמנות זו לפגוע קשות בנוצרים שהיו בירושלים. ואולם, כעוצמת ההתלהבות והשמחה כן גדולה הייתה האכזבה. הברית שכרתו הפרסים עם היהודים החזיקה מעמד זמן קצר בלבד, עד שהפרסים הפרו אותה. כאשר הראקליוס, השליט הביזנטי, כבש מחדש את הארץ בשנת 629, הוא פגע אנושות ביהודי ירושלים. רבים נהרגו, ואחרים נמלטו אל המדבר. תקופה זו ענייה מאוד במקורות מהימנים ואין בידינו תיאור מפורט ומהימן של האירועים, אולם ניתן לשער שהפגיעה הקשה ביהודים הגבירה עוד יותר את החשש מהניסיון לקחת את גורלם בידיהם ולמרוד באומות ששלטו בהם. לדעת מיכאל אבי-יונה אותותיו של הכישלון ניכרו במשך מאות בשנים, וצמצמו מאוד את נכונותם של היהודים להיאבק לעצמאות בארצם:

האכזבה מן התקוות שתלו היהודים בפרס מציינת אפוא את סופה האמיתי של ההיסטוריה המדינית של יהודי ארץ ישראל. משעה זו פסקה שאיפתם לחופש ולעצמאות וחדלו מלהיות כוח ממשי מבחינה מדינית. התקווה הפכה לחזון נעלה, אך בלתי-ממשי. מחוסר תקווה לעצמאות חדלה יהדות ארץ ישראל להיות נושא של רצון מדיני עצמאי והיישוב הפך לקיבוץ גלותי. היה זה אחד הרגעים הטראגיים ביותר בתולדות עמנו.⁹

אומנם באותה עת עלו וצמחו תנועות משיחיות בארץ ישראל, אך אלה היו תנועות פסיביות שהאמינו שהגאולה קרובה והיא תבוא על ידי ניסים גלויים שהולמים את תיאורי הגאולה שבמקרא.

⁸ ראה: י' ברודי, ציון – בין הפרת לחידקל, ירושלים תשע"ו, עמ' 101 ואילך, ושם ספרות נוספת.

⁹ מ' אבי-יונה, בימי רומא וביזנטיון, ירושלים תש"ל, עמ' 234–235. על האירועים באותה עת ראה גם: צ' ברס, "הכיבוש הפרסי ושלהי השלטון הביזנטי", בתוך: צ' ברס ואחרים (עורכים), ארץ ישראל מחורבן בית שני ועד הכיבוש המוסלמי, א, ירושלים תשמ"ב, עמ' 328–349.

ניצחונות האסלאם נתפסו כמבשרי גאולה. אף לאחר כשלושה דורות, כשחלה אכזבה קשה גם משלטון זה, עדיין לא דעכו הציפיות המשיחיות.¹⁰

הפולמוס בין היהדות הרבנית לקראים

המאות השישית והשביעית מעטות בעדויות מהימנות המאפשרות לגלות את עולמם הרוחני והחברתי של היהודים בארץ ישראל באותה עת. על כל פנים, לא הגיעונו ידיעות מפורשות היכולות ללמד על היחס אל "שלוש השבועות". כאמור, ייתכן מאוד שהספרות האפוקליפטית והתנועות המשיחיות מלמדות על מיעוט הנכונות להסתמך על מעשי בשר ודם בקירוב הגאולה. שינוי במצב זה חל באמצע המאה התשיעית, עם התפשטות הקראות בארץ ישראל. הקראים טענו בתוקף כי חובת היהודים שהוגלו בשל חטאיהם מן הארץ הקדושה לשוב אליה, להתאבל על הגלות ולבקש רחמים ממרומים לקירוב הגאולה. כך דרך העולם, כי מלך שקצף על בנו והשליכו מביתו, הבן חייב לבוא אל שער ארמון המלך, להתאבל ולהתחנן לפני המלך שישב אותו למעמדו הקודם.¹¹ עדות מובהקת על פולמוס חריף בנושא זה שהתקיים בין חכמי הקראים ובין חכמי היהודים "הרבניים" נשתמרה בדבריו של דניאל אלקומיסי, מהוגי הדעות הגדולים של הקראות (סביב 900 לספירה), שהתיישב בירושלים:

הלא זה מנהג כל העולם, אם יקצוף אדם על אדם הלא יבוא הנקצף [אל] הקוצף להתחנן לו, והבן הנקצף יבוא אל שער אביו [...] הלא עליו להיות באַבְּל ולשנות את בג[דיו] ולהמנע מן תענוגי השרים עד שישמע המלך וירצה בו וישיבהו אל כבודו [...] ועתה אחינו יש' (=ישראל) בכל עריכם על זאת חגרו שקים ספדו והלילו כי לא שב אף ה' מ[מנו]. ודע כי הנבלים אשר בישראל [מדבר]ים זה לזה: אין עלינו לבוא לירושלם עד שיקבצנו כאשר השליכנו, וזה דבר המכעיסים.¹²

ברור שבביטוי "הנבלים אשר בישראל" כוונתו לחכמי ישראל שבזמנו, ובמיוחד לחכמי בבל שחששו שמא כל פעולה אקטיבית שינקטו, כולל עליה מרובת אוכלוסין לארץ ישראל לשם תפילות ותחנונים, גם בה יש משום חילול הקודש. יש להמתין עד לבוא הגאולה ממרומים באותות ובמופתים גלויים.

עדותו של אלקומיסי המתייחסת אל זמנו מהימנה בעיקרה, שהרי "הרוצה לשקר ירחיק את עדותו". הוא לא היה מעז להעלות טיעון מעין זה אילו לא היה בו יסוד של אמת, מפני שקל היה לסתור את דבריו. זאת העדות החשובה ביותר על קיום פולמוס בין היהודים לקראים סביב שנת 900 לספירה בנושא דיונונו כאן. יתר על כן, אלקומיסי הוא החשוב מבין הוגי הדעות הקראים שפעלו באותה עת שנזקק לנושא זה. אך היו חכמים קראים נוספים שהטיפו לעלות לארץ ולקונן על חורבות ירושלים ולצפות לגאולה: "הספרות הקראית הקדומה, ובייחוד במאה העשירית, מלאה קריאות

¹⁰ ראה: י' אבן-שמואל, מדרשי גאולה, ירושלים תשי"ד (וראה בינתיים במבואותיהם של ע' עיר-שי וה' ניומן, במהדורה השלישית, ירושלים 2017).

¹¹ על פי אחת הדעות במסכת כתובות, קיא ע"א, גם תפילות ותחנונים בכוונה יתרה לקירוב הגאולה הם בעייתיים: "שלא ידחקו את הקץ – שלא ירבו בתחנונים על כך יותר מדאי" (רש"י, שם, ד"ה: "ושלא ירחיקו").

¹² J. Mann, "A Tract by an Early Karaite Settler in Jerusalem", *JQR* 12 (1921-1922), pp. 282–283

לאחיהם שבמזרח, שישבו בעיקר במחוזות הפרסיים, כי יקומו ויעלו לירושלים".¹³ כל אלה מלמדים על עוצמת הפולמוס ועל החשש בעולם הרבני מ"שלוש השבועות", אף שלא שימשו מרכיב מפורש בפולמוס עם הקראות.

השתיקה הרועמת

באופן מפתיע אין במקורות שהגיעו אלינו מתקופת הגאונים במאות השביעית עד האחת עשרה התייחסות של ממש לעניין "שלוש השבועות" בפרט, ולשאלת העלייה לארץ ישראל בכלל. המקום שנושאים אלה תפסו בספרות לענפיה הוא מצומצם, ובמיוחד בהשוואה לעיסוק המרובה בנושא זה החל במאה השתים עשרה. כך למשל כמעט שלא נדונו בספרות ההגות שאלות כבדות משקל כגון מדוע נבחרה ארץ ישראל, מהן מעלותיה המיוחדות ומהי משמעות קדושתה; במיוחד היינו מצפים לדיון בשאלה האם יש חובה לעלות אליה גם בימי הביניים. קרוב לחמש מאות שנה (המאות השביעית עד האחת עשרה) איננו מוצאים אלא דיון זעום בשאלות אלה. אפילו חכמי ישראל שנמנו עם הזרם הנאו-אפלטוני, ובהם יצחק ישראלי, דונש בן תמים, יוסף אבן צדיק, ואף רב סעדיה גאון, רב שמואל בן חפני, ר' שלמה אבן גבירול ור' בחיי אבן פקודה בעל "חובות הלבבות" כמעט שלא נזקקו לה.¹⁴

הדיון בגורלו של עם ישראל ובתהליך הגאולה בספרות האפוקליפטית, בפיוטים לסוגיהם ובשירת החול אין בהם כדי לסתור קביעה זו. כך למשל בתחינותיו של רב סעדיה גאון ובפיוטיהם של חכמים אחרים הם מתלוננים על גורל עם ישראל וסבלו בגלות ומבקשים גאולה בציון, אך אלו הם בגדר דיבורים כוללים ולא דיון של ממש במשמעות קדושתה ומקומה של ארץ ישראל, וכבר אפיין ר' יהודה הלוי את הדברים הללו כמי שנאמרו מן השפה ולחוץ: "אין הדברים שאנו אומרים בתפילותינו 'השתחוה להר קדשו' [...] וכדומה, כי אם כדבור התכי וכצפצוף הזרזיר, כי בלא כִּנְת הלב אנו אומרים דברים אלה או דומיהם".¹⁵ ואכן, היה זה ר' יהודה הלוי שפתח נושא זה לדיון מעמיק ולפולמוס רציני בחברה היהודית לקראת אמצע המאה השתים עשרה, הן בספרו "הכוזרי" הן בשירת הקודש ובשירת החול שלו.¹⁶

כיצד ניתן להבין שתיקה רועמת זו, ובמיוחד כאשר תופעת העלייה לרגל לארץ ישראל הן של יהודים, הן של מוסלמים והן של נוצרים הייתה שכיחה ברוב התקופות הנדונות כאן?¹⁷ כלום ייתכן שנושא "שלוש השבועות" והאיסור "לעלות בחומה" ו"לדחוק את הקץ" הם שגרמו לכך? האומנם הכול ציפו לישועות ממרומים בלבד ודחו מכול וכול כל ניסיון אנושי לקדם בפועל את הגאולה? אין במקורות שהגיעו אלינו כדי להשיב על שאלות חשובות אלה.

¹³ מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה, תל אביב תשמ"ג, עמ' 505. השווה: י' ארדר, "מרכזיותה של ארץ ישראל בחוגי הקראות הקדומה", ציון ס (תשנ"ה), עמ' 37–67.

¹⁴ הדיון של רס"ג בשאלת תהליך הגאולה בספרו "אמונות ודעות" איננו סותר קביעה זאת. הוא עוסק בעידן המשיחי ולא בנושאים הקשורים לזמנו. הוא הדין בדבריו של רב האיי גאון. ראה: א' גרוסמן, "מקומה של ירושלים בספרות האפוקליפטית", בתוך: י' פראוור (עורך), ספר ירושלים – התקופה המוסלמית הקדומה, ירושלים תשמ"ז, עמ' 236–248. ¹⁵ ספר הכוזרי (לעיל, הערה 2), עמ' סד, ובמהדורת שורץ (לעיל, הערה 2), עמ' 90.

¹⁶ ראה מה שכתבתי על עניין זה בספרי תמורות בחברה היהודית בימי הביניים, ירושלים תשע"ז, עמ' 19–23.

¹⁷ על העלויות לרגל לארץ ישראל ראה: י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל, א, ירושלים תשל"א, עמ' 48–49; מ' גיל, ארץ ישראל בתקופה המוסלמית הראשונה (לעיל, הערה 13), עמ' 499–516.

ההתעוררות במאה השתים עשרה ומניעה

תמורה גדולה בשאלת העלייה לארץ ישראל חלה במאה השתים עשרה. ייתכן שכבר בסוף המאה האחת עשרה ניתן לגלות את ראשית התמורה בפירושו של רש"י למקרא.¹⁸ על כל פנים, לקראת אמצע המאה השתים עשרה היא מופיעה בעוצמה ניכרת בהגותם של כמה מחכמי ישראל שבספרד, ובעיקר במשנתו של ריה"ל. הוא עסק בנושא זה בהרחבה בספר "הכוזרי" בדברו על מעלותיה, על בחירתה ועל חובת העלייה אליה, והעלה רעיונות מקוריים בנושאים הללו. גם בשירתו הוא הקדיש לה מקום נרחב, ואף עלה בפועל לארץ, כשהוא מנסה להשפיע על אחרים ללכת בעקבותיו.¹⁹ מאלפת היא העובדה שעניין שלוש השבועות לא נזכר בדיונו של ריה"ל בסוגיה זו, אולי משום שעלייה של אנשים בודדים לא היה בה משום "מרידה באומות".

זמן קצר לפני ריה"ל, בראשית המאה השתים עשרה, הביע ר' אברהם בר חייא דעה שונה לחלוטין. בר חייא, מחשובי חכמי ישראל שבספרד בזמנו, התעלם מהתפיסה המקובלת על מקומה המיוחד של ארץ ישראל בעידן הגאולה. מדבריו עולה שהיהודים אינם צריכים לעלות לארץ אלא להישאר במקומותיהם בגולה, כי ארץ ישראל עתידה להתפשט על כל העולם. הכול יתרחש בדרך של ניסים גלויים בלא מעורבות של בשר ודם:

ויהיו כל מיתי ישראל אשר בכל מדינה ומדינה עולים מקבריהם בגורלם וממלאים מקום משכנותם אחר אבידת הגויים וכליתם מכל המדינות, ולא ישאר מרשעי האומות אדם אחד, ויהיו ישראל העומדים יורשים את משכנות האומות. ומפני זה פזר הקב"ה את ישראל בין האומות בכל משכנות הארץ, כדי שיהיו לעתיד לבא בעמדם מקברותם יושבים במקומם ומישיבים כל משכנות הארץ ותקרא כל ארצות העולם ארץ ישראל. אז תתרחב ארץ ישראל רוחב גדול עד שתהיה ממלאה את כל העולם.²⁰

דברי הנביאים על הגאולה העתידה בארץ ישראל, התיאורים המפורטים בספרות האפוקליפטית והדיון בתלמוד בסוף מסכת כתובות על הגאולה בארץ – כולם נעלמו כלא היו. הוא הדין בדיון בתלמוד שם על גלגול מחילות. הפסיביות המוחלטת של היהודים בעידן הגאולה מאלפת. ייתכן מאוד שהשפעת העיקרון המובע ב"שלוש השבועות" אף היא תרמה את חלקה לכך. שאלת השתיקה עד המאה השתים עשרה עולה במלוא חריפותה לנוכח ההתעסקות המרובה בנושא זה בספרות הקראית הנזכרת ובחברה היהודית במאות השתים עשרה - שלוש עשרה.

את שתיקת הישיבה הבבלית והמקורבים אליה אנו יכולים לנמק בתחרות עם הישיבה הארץ ישראלית, שבאה לידי ביטוי חריף בתעמולתו של פירקוי בן באבוי. לדבריו הגאולה עתידה להתחיל בבבל, ולא בארץ ישראל. הוא טען שהרומאים גזרו "גזרות שמד" על בני ארץ ישראל, וכי בארץ נהגו

¹⁸ ראה: א' גרוסמן, "ארץ ישראל במשנתו של רש"י", שלם ז (תשס"ב), עמ' 15–31.

¹⁹ מ' גיל וע' פליישר, יהודה הלוי ובני חוגו, תעודות מן הגניזה, ירושלים תשס"א, במיוחד עמ' 251–257, 472–475; י' יהלום, "יהודה הלוי במעגלות ארץ ישראל על פי מאספי שיריו במצרים", שלם ח (תשס"ט), עמ' 65–87; צ"ע פרידמן, חלפון ויהודה הלוי, ספר הודו ד (א), ירושלים תשע"ג.

²⁰ אברהם בר חייא, מגלת המגלה, ברלין 1924, עמ' 110; מ' אידל, "על ארץ ישראל במחשבה היהודית המיסטית", בתוך: ארץ ישראל בהגות היהודית בימי-הביניים (לעיל, הערה 5), עמ' 193–214. שנים מעטות לפני שכתב אברהם בר חייא את דבריו הביע רש"י עמדה הפוכה. ראה: גרוסמן, "ארץ ישראל במשנתו של רש"י" (לעיל, הערה 18).

במנהגי השמד מאות שנים, וסיים "ולא הניחו מנהג השמד עד היום".²¹ לא הזכרתי כאן אלא מקצת מטיעוניו האבסורדיים. הן מעידות על עוצמת החששות מהשפעתה של ארץ ישראל על התפוצות. מה הביא לתמורה הגדולה במאה השתים עשרה ולאחריה? כיצד שאלת ייחודה של ארץ ישראל ושאלה העלייה אליה הפכו לנושא שעורר פולמוס חריף וזכה לדיון נרחב ביצירתם של חכמי ישראל באותה עת? מסתבר שהגורם העיקרי הוא האידאולוגיה הצלבנית וכיבוש ארץ ישראל בידי הצלבנים בשנת 1099. התעמולה הנוצרית ראתה בכיבוש הארץ ובשחרורה מידי המוסלמים קיום נבואות הגאולה שבספרי הנביאים. לטענתה, הנבואות הללו כלפי עם ישראל מתייחסות אל הנוצרים, שהרי הם "ישראל האמיתי" (verus Israel). הצלבנים אף תיארו את ניצחונותיהם כניסים שנעשו להם ממרומים.²²

מועקת היהודים הייתה גדולה. מפלת הצלבנים בשנת 1187 בידי צבאו של צלאח אלדין נתפסה על ידי היהודים כנס משמיים. כגודל המועקה כן היה גודל השמחה במחנה היהודי.²³ תחושות אלה של המועקה והשמחה הן, לדעתי, הגורם המרכזי לריבוי העיסוק במקומה של ארץ ישראל ובמשמעותה גם בזמנם של כותבי הכרוניקות, כפי שיובא להלן. באופן מפתיע היו מחכמי ישראל שראו בצלאח שליח ממרומים, והוענקו לו תארים מצויים בדברי הנביא ישעיהו למלך המשיח. בין השנים 1216–1218 ביקר ר' יהודה אלחריזי בארץ ישראל. הוא סיפר כי בביקורו פגש באחד מתושבי ירושלים, ושם בפיו את המילים הבאות המתארות את צלאח כשליח של ההשגחה העליונה להושיע את עם ישראל מידי הנוצרים:

אמרתי: ואיך היתה סֶבֶת ביאתם אל המקום הזה? אמר: כי האל קנא לשמו / ויחמול על עמו / ואמר: לא טוב להיות בני עשו היכל קדשי יורשים / ובני יעקב משם גרושים פן יאמרו הגוים בקנאה / זנח האל בנו בכורו בשנאה / והרים בן הגרושה למעלת הנשואה / ולא יוכל לבכר את בן-האהובה על פני בן השנואה / ויער א-להים את רוח מלך ישמעאלים בשנת ארבעת אלפים ותשע מאות וחמשים ליצירה / ונחה עליו רוח עצה וגבורה / ויעל הוא וכל חילו ממצרים / ויצר על ירושלים ויתנה' ה' בידו ויצו להעביר קול בכל עיר / על כל רב וצעיר / לאמר: דברו על לב ירושלים / לבוא אליה כל הרוצה מזרע אפרים / אשר ישאר מאשור וממצרים / והנדחים בקצה השמים.²⁴

מטבעות הלשון שבהן השתמש אלחריזי מעידות שהוא דימה את צלאח למלך הפרסי כורש, המכונה בנבואת ישעיהו "משיח". אחת משליחותיו של כורש הייתה לגאול את עם ישראל ולהשיבו לארצו. המכנה המשותף לכל המקורות שראינו עד עתה מן המאה השתים עשרה הוא תפיסת הגאולה

²¹ ב"מ לוין, "משרידי הגניזה", תרביץ ב (תרצ"א), עמ' 396–397. על הפולמוס של פירקוי בן באבוי ראה א' שפיגל, "לפרשת הפולמוס של פירקוי באבוי", בתוך: ש' ליברמן ואחרים (עורכים), ספר היובל לכבוד צ' וולפסון, ירושלים תשכ"ה, עמ' רמג-רעד.

²² ראה למשל י' פראוור, תולדות ממלכת הצלבנים בארץ ישראל (לעיל, הערה 17), עמ' 131–148; נ' אילן, "הדים ליחסו של רבי אברהם בן הרמב"ם לנוצרים על פי פירושו לבראשית לו", בתוך: י' ארדר, א' ברקת ומ' פוליק (עורכים), תעודה כט (=ספר הזיכרון לפרופ' משה גיל) (בדפוס), ובייחוד בדיון ליד ההפניות להערות 27–37.

²³ על עוצמת המועקה היהודית באותה עת ראה בספרי תמורות בחברה היהודית בימי-הבניים (לעיל, הערה 16), עמ' 19–43, ובמיוחד עמ' 27–32.

²⁴ י' אלחריזי, תחכמוני, מהדורת י' יהלום ונ' קצמוטה, ירושלים תש"ע, עמ' 264; א' יערי, מסעות ארץ ישראל, רמת גן 1976, עמ' 67.

כמעשה של ההשגחה העליונה ולא של בשר ודם. כן הוא גם במקורות של חכמי ישראל בגרמניה שנכתבו במאה השתים עשרה. כך, למשל, תיאר ר' אפרים מבון את שמחתו בשנת 1148 כאשר הגיעו אליו ידיעות על מכה שספגו הצלבנים במסע הצלב השני. הוא כרך זאת עם ליקוי חמה שהיה באותה עת, ובו הוא ראה אות מבשר גאולה ממרומים לכישלון הצלבנים:

ויהי בראש חודש כסליו בשנת תתק"ח הוכתה ולקתה החמה כשעבר כנגד שלישי היום, ונראה בתוכה כתבנית אופן עגלה. וכמה מראות היו בה, אדום וירוק ושחור. וכנגד שעה אחת היתה כן, ואחר כך שבה לקדמותה. ונודע לנו אחרי כן, כי בו ביום נלחמו האדומים עם הישמעאלים ונפלו האדומים [...] ואל קנוא ונוקם יראה לנו נקמה משניהם, מאדום ומישמעאל, כאשר עשה לפרעה ולכל מצרים.

מדבריו עולה שהוא ציפה לניצחון המוסלמים. גם במקום אחר סיפר על שמחתו על אי-הצלחת הצלבנים במלחמתם באותה שנה:

ברוך המקום ברוך הוא, ברוך עושה נסים לישראל עמו [...] שנפלה מריבה בין עם של אדום אשר בירושלים, ותרב קנאה ושנאה בינותם עד שמסרו את הארץ למושל הדין (=א-דין) ומלך ישמעאל. ויקח את ירושלים ואת כל הארץ מהלך ג' ימים עד עכו ועד בכלל [...] ועדיין ירושלים וכל הארץ ההיא ביד מלך ישמעאל זה חמש שנים עתה. ברוך מרחם על עמו.²⁵

מפלת הצלבנים בידי המוסלמים מוגדרת כנס שעשה הקב"ה לעם ישראל. ר' אלעזר בר' יהודה, בעל "הרוקח", ממנהיגיה המובהקים של חסידות אשכנז, בדבריו על גזרות נגד היהודים בגרמניה בשנת 1187, תיאר ליקוי חמה שהתרחש באותה עת כאות ממרומים לניצחון המוסלמים על הנוצרים בקרב חיטין:

ובעוד שהיינו באותה צרה ראו כל העולם מופת בשמש. בתתקמז לפרט בערב ראש השנה בבוקר ראינו כי השמש היה קטן כחצי ירח והיה חשוך מאד, ולאחר כך האדים וכל הארץ כאילו ירוקה כולה, ולבסוף שלישי היום נתמלא השמש. ולאחר החג לפני חנוכה שמענו, כי ישמעאלים יצאו ממקומם וכבשו את עכו והרגו כל העם הנמצא בה, ולקחו כל המקומות סביב לירושלם מעכו ועקרון עד לירושלים. ובערב ראש השנה, ביום אשר לקה השמש, הרגו הישמעאלים באומה זו האשכנזים יותר מן ד' אלף גבורי חיל.²⁶

ליקוי החמה משמש אות ומופת להתערבות שמימית באירועים ובפגיעה בצלבנים. האמונה בתופעות טבע ובחלומות כמבשרי גאולה או חורבן הייתה מקובלת על אנשי ימי-הביניים ככלל.²⁷ אין בידי לקבוע בבירור אם הרצון להגדיל את עוצמת "הנס" הוא העומד מאחורי התיאורים הנזכרים, או שגם רישומן של "שלוש השבועות" בא כאן לידי ביטוי.

²⁵ ספר זכירה לר' אפרים ב"ר יעקב מבון, א"מ הברמן (מהדיר), ספר גזירות אשכנז וצרפת, עמ' קכב, קל.

²⁶ הברמן, שם, עמ' קסא.

²⁷ על האמונה באותה עת בתופעות טבע ובחלומות כמבשרי גאולה או חורבן ראה למשל B. Ward, *Miracles and the Medieval Mind*, London 1982, pp. 32–33; S. Kruger, *Dreaming in the Middle Ages*, Cambridge 1922, pp. 151–163.

הפולמוס בין בעלי התוספות לחסידי אשכנז

מחלוקת עזה פרצה בין כמה מבעלי התוספות הגדולים בסוף המאה השתים עשרה ובין הוגי דעות שנימנו עם חסידי אשכנז. אחד מתלמידי ר' יצחק בן אברהם (ריצב"א) – ראש ישיבת דמפייר (Dampierre-Sur-Aube) בסוף המאה השתים עשרה – הביא מדברי רבו קביעה מפליאה על החובה של בשר ודם לפעול למען קירוב הגאולה על ידי עלייה לארץ ישראל:

ולאחר שנתיישבו בירושלים חכמים מד' רוחות וחסידיים ויראו [כך!] השם, ויגלה משיח ביניהם ועל פי חכמים וחסידיים וידבקו בו ויתאבקו בעפר [...] ואל יעלה [על] לב אדם לומר, שיגלה מלך המשיח על ארץ לא טהורה [...] ואל ישגה אדם לומר שיגלה בארץ ישראל בין הגוים [...] אלא דבר ברור שיבא בארץ ישראל. תופשי התורה והחסידיים ואנשי המעשה מד' רוחות העולם, אחד מעיר ושנים ממשפחה, איש איש [אשר] נשאו לבו ונצנצה בו רוח טהרה והכשר חיבת הקודש. ואחר כך יגלה ביניהם מלך המשיח [...] ואשרינו אשר נתקיים מקרא זה, כי רוח ממרום מתערה על הכשרים לעלות לציון. ואל יעלה על לב אדם לומר במצרים נגאלו אבותינו בכבד גדול וביד רמה ובזרוע נטויה ובשפטים גדולים. עוונותינו גרמו לנו אלה.²⁸

בדברים אלה באה לידי ביטוי תפיסה חדשה שהמשיח יתגלה בארץ ישראל רק אם היא תהיה מיושבת תחילה בידי יהודים. תפיסה זו מובעת שם בעוצמה רבה בדברים נוספים:

וכאשר ירבה הקהל בארץ ישראל ויתפללו בהר הקודש ותעל שוועתם השמימה ויגלה מלך המשיח ביניהם, וקיבץ שאר נדחי גלויות, כי ישמעו ישראל לאמור נגלה מלך המשיח [...] ויתקבצו אליו מארבע רוחות העולם גיבורי ישראל, ויעש חיל גדול ויכה מנציבי ישמעאל ואדום שבירושלים, ויגרש הערילים ממנה.

לא מצאנו מקבילה לדעות אלה בקרב חכמי ישראל באירופה הנוצרית באותה עת, ולא ברור מה הניע את ריצב"א להעלות רעיון כה מקורי וכה מהפכני. משמעותו האקטואלית הייתה כי היהודים בכל אתר חייבים לעלות לארץ אם ברצונם לקרב את הגאולה. המשיח לא יתגלה בארץ ישראל אלא אם תחילה ישובו אליה היהודים. יש כאן "עלייה בחומה" וקירוב הגאולה בידי בשר ודם באופן מובהק, והתעלמות מוחלטת מהרעיון המובע בבסיס של "שלוש השבועות". ייתכן מאוד שבבית המדרש בדמפייר עלו רעיונות אלה הן בשל תפיסות משיחיות שנבעו, כאמור, ממפלת הצלבנים בידי צלאח, והן מתוך תחושה שביחס המפלה והמשפיל של היהודים באירופה באותה עת הפרו אומות העולם בבירור את השבועה שהופנתה אליהם שלא לשעבד את העם היהודי יתר על המידה.²⁹

²⁸ כתב יד דרמשטט Codex Or. 25. לנוסח שלם יותר ראה: א' גרוסמן, "ניצחונות צלאח א-דין וההתעוררות באירופה לעלייה", בתוך: 'בן-אריה וא' ריינר (עורכים), וזאת ליהודה – ספר יובל ליהודה בן פורת, ירושלים תשס"ג, עמ' 376–377. ראה גם 'י יובל, שני גויים בבטן, תל אביב 2000, עמ' 277; א' ריינר, עלייה ועלייה לרגל לארץ ישראל 1099–1517, חיבור לשם קבלת התואר דוקטור לפילוסופיה של האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ח, עמ' 5.

²⁹ לדעת יובל, הציפייה לגאולה בסוף האלף החמישי היא שהניעה את הציפייה לגאולה בשנת 1240. ייתכן מאוד שאף ציפייה זו תרמה את חלקה, ואולם נראה לי שראוי לצרף את מפלת הנוצרים לפני צלאח כגורם כבד משקל, שהרי האירועים המובעים בפי תלמיד ריצב"א נאמרו לקראת סוף המאה השתים עשרה, ולכל המאוחר בראשית המאה השלוש עשרה. שתי מסורות הגיעו אלינו על תאריך פטירתו של ריצב"א: 1199, 1210. השני הוא המסתבר. ראה: א"א אורבך,

ואכן, באירופה באותה עת התחולל אירוע מרשים ביותר מבחינת הנכונות של חכמי ישראל לעשות פעולה ממשית למען קירוב הגאולה. הכוונה היא ל"עליית שלוש מאות הרבנים" שהתרחשה בראשית המאה השלוש עשרה, ובראשה עמדו ר' שמשון (הר"ש) משאנץ ור' יהונתן הכהן מלוניל, שניים מהגדולים שבחכמי ישראל באותה עת. ייתכן מאוד שגם ריצב"א נמנה עם העולים לארץ ישראל, אך הוא נפטר בדרך בשנת 1210.³⁰ זו הייתה תנועת עלייה גדולה בהיקפה המעידה על תמורה מהפכנית בתפיסת מקומה של ארץ ישראל בתודעה של כמה מן הגדולים שבין בעלי התוספות באותם ימים. במהלך המאה השתים עשרה התרחשו אירועים נוספים המעידים על תמורה ביחסם של חכמי ישראל אל ארץ ישראל ואל העלייה אליה, ועל ההתעלמות מהסייגים שהטילו עליהם "שלוש השבועות". ואולם התעוררות זו, שמצאה את ביטויה הן בדברים שבכתב והן במעשים, עוררה את זעמם של חוגים מסוימים בחסידות אשכנז. הם יצאו בתקיפות רבה שאין כמותה נגד העלייה לארץ ישראל בטרם בוא הגאולה ממרומים. אין לבני אדם רשות "לזרז" את בוא הגאולה על ידי מעשיהם. אחד הדרשנים שנמנו עם חוג זה נטל את הכתובים המתארים את האיסור לעלות אל הר סיני לפני מתן תורה ואף לא לגעת בו (שמות יט, יב-יג) כמרמז גם על האיסור לעלות לארץ ישראל בטרם עת:

"והגבלת את העם סביב" – מסביב ירושלים וסביב ארץ ישראל. "השמרו לכם עלות בהר" – רמז, השביע את ישראל שלא לדחוק את הקץ ושלא לעלות לארץ ישראל קודם הזמן, וכת' "השבעתי אתכם..." וזהו "השמרו לכם עלות בהר", בהר זו ארץ ישראל והר הבית, "ונגוע בקצהו" – רמז שלא יגעו לבנות בו את בית המקדש קודם זמנו. ד"א "ונגע בקצהו" – שלא ידחקו את הקץ ולא ידחקו. וזהו "ונגע בקצהו" – בקץ. "כל הנוגע בהר מות יומת" – כל הממהר לעלות לארץ ישראל מות יומת. "לא תגע בו יד כי סקול יסקל" – כל הממהר לא יחיה כל העולה קודם הקץ. שבעוד הגלות לא יצאו לחפשי. "במשך היובל המה יעלו בהר" – רמזו, אימתי יצאו ישראל מגלותם ויעלו לארץ ישראל, כשימשוך היובל...³¹

במקור זה מפורש כי "שלוש השבועות" הן המקור להתנגדות לעלייה לארץ. התקיפות הרבה והאימים על העלייה בטרם בוא הגאולה ממרומים מעידים עד כמה עשו רושם הטיעונים של בעלי התוספות הנזכרים והטפתם לעלייה לארץ, שבלעדיה לא יתגלה מלך המשיח. רק מי שחש מאוים יכתוב דברים כה חריפים.

בעלי התוספות, ירושלים תש"מ, עמ' 270-271, ובדיון שם מתואר מעמדו הבכיר של ריצב"א באותה עת. ראה גם מאמרו של עמנואל, בהערה הבאה.

³⁰ על עליית שלוש מאות הרבנים ראה: E. Kanarfogel, "The Aliyah of 'Three Hundred Rabbis' in 1211: Tosafist Attitudes towards Settling in the Land of Israel", *JQR* 76 (1986), pp. 191-215. על האפשרות הסבירה שגם ריצב"א נמנה עם העולים ונפטר בדרך ראה: ש' עמנואל, "ר' יחיאל מפריס: תולדותיו וזיקתו לארץ ישראל", שלם ח (תשס"ט), עמ' 86-99.

³¹ כתב יד ספריית אוקספורד-בודליאנה, מספר 945 ברשימת נויבאוואר, דף 106ב. ההדגשה שלי. הכותב הוא ככל הנראה ר' אליעזר הדרשן מווירצבורג, נכד ר' שמואל החסיד. על מקור זה ראה: "מ תא-שמע, כנסת מחקרים – עיונים בספרות הרבנית בימי הביניים, א, אשכנז, ירושלים תשס"ד, עמ' 254-260. טענתו של תא-שמע שם, שהייתה הסתייגות עקרונית של חכמי ישראל באשכנז באותה עת מעלייה לארץ ישראל, איננה נראית לי. הדעות באשכנז באותה עת בנושא זה היו חלוקות, וראה להלן הדיון בעמדתו של מהר"ם מרוטנבורג.

יש להניח שהפולמוס באשכנז נמשך במהלך המאה השלוש עשרה, ויש לקשור אליו אירוע רב-משמעות הקשור בניסיון העלייה לארץ ישראל של ר' מאיר בר' ברוך (מהר"ם) מרוטנבורג וחבורתו מחמש קהילות בגרמניה, שמנתה ככל הנראה עשרות משפחות. דנתי בנושא זה בפירוט במקום אחר, ולא אשוב לעסוק בו כאן.³² ברור שמהר"ם היה מודע לעומק המשמעות של החלטתו לעלות בניגוד לרצון הקיסר הגרמני רודולף הראשון ובניגוד לעמדתם התקיפה של חסידי אשכנז. לא רק האהבה העזה לירושלים שפיעמה בליבו הניעה אותו לעלות לארץ ישראל, אלא גם חישוב שנעשה בדעה שקולה וצלולה כי עליו, כמנהיגה של יהדות אשכנז, לעשות מעשה ולא לשבת בחיבוק ידיים. מצב היהודים באנגליה ובצרפת היה גם הוא בכי רע, ולא ניתן היה לראות בהן מקום מקלט ליהודי גרמניה.³³ מפלת הצלבנים בארץ ישראל, לעומת זאת, נתפסה כאות ממרומים המעיד כי המקלט ראוי לו שיהיה בארץ ישראל ובירושלים. אהבה עזה של שנים מרובות לירושלים מצאה לה שעת כושר לצאת מן הכוח אל הפועל. יש להניח שמהר"ם סבר שניסיון העלייה שלו ושל חבורתו יקרב את הגאולה. סביר מאוד שהוא הושפע מעמדתם הנזכרת של בעלי התוספות בצרפת, כולל מעמדתו של רבו, ר' יחיאל מפאריס.³⁴ אך אין לכרוך את מהר"ם עם תנועות משיחיות שקמו לעם ישראל במרוצת הדורות, ואשר נתלו בגואל מסוים או במועד מסוים. אין הדבר הולם את דמותו כפי שהיא מצטיירת במקורות.

אין לראות את ניסיון העלייה של מהר"ם כאירוע חסר חשיבות, כמעשהו של אדם בודד המחפש לו הרפתקה בימי זקנתו. יש לו חשיבות מרובה גם לנושא דיונונו כאן, מידת השפעתן של "שלוש השבועות" על עולמן המנטלי של הבריות. מדובר באירוע בעל חשיבות ציבורית רבה. גדול חכמי אשכנז בדורו, ואחד מגדולי חכמיה בכל הדורות, מכנס יחדיו קבוצה נכבדה של יהודים על מנת לעלות עימם לירושלים ולבנות בה קהילה יהודית, לאחר שממלכת הצלבנים מגיעה אל קיצה. כישלונם של הצלבנים לקיים את ממלכתם בארץ ישראל נתפס על ידי מהר"ם במפורש כעדות לכך שאין אחיזתם בה אלא אחיזה ארעית, ורק העם היהודי יכול לבנותה. עלייה זו של מהר"ם ואנשיו במניעה ובלהט שלה היא המשך ישיר לעלייתם של רבני צרפת שני דורות לפני כן, ובהבדל אחד רב משמעות: בינתיים נתערערו יסודות קיומם של הצלבנים בארץ, מפלתם על כל המשמעויות הדתיות והסמליות שלה נראתה קרובה מאי פעם. ייתכן שלפי תפיסתו של מהר"ם, לא מעשה "מרידה"

³² א' גרוסמן, "זיקתו של מהר"ם מרוטנבורג אל ארץ ישראל", קתדרה 84 (תשנ"ז), עמ' 63–84. על דבריי יש להוסיף את המקור החשוב באחד מפיוטיו של מהר"ם מרוטנבורג המתאר את עומק תשוקתו לעלייה לארץ. על כך העירני אברהם פרנקל. ראה על כך בספרי תמורות בחברה היהודית בימי-הביניים (לעיל, הערה 16), עמ' 62–63. בעבר היו חוקרים שהטילו ספק לגבי מחוז חפצו של מהר"ם בבריחתו מגרמניה, ואולם כיום ברור שהוא תכנן לעלות לארץ ישראל, כפי שעולה ממקור שמצאתי בכתב יד אוקספורד-בודליאנה 2240, דף 191ב. ראה על כך במאמרי הנזכר, זיקתו של מהר"ם, עמ' 74.

³³ גירוש היהודים מאנגליה (1290) היה עוד בחייו של מהר"ם, וגירוש היהודים מצרפת (1306) היה שנים ספורות לאחר מותו. על הרקע לשני גירושים אלה ראה למשל ר' סטייסי, "יהדות אנגליה במאה ה"ג ובעיית הגירוש", בתוך: ד' כ"ץ וי' קפלן (עורכים), גירוש ושיבה: יהודי אנגליה בחילופי הזמנים, ירושלים תשנ"ד, עמ' 9–25; G. Langmuir, "Tanquam", in: M. Yardeni (ed.), *Les Juifs dans l'histoire de France*, Leiden 1980, pp. 24–33; R. Chazan, *Medieval Jewry in Northern France*, Baltimore 1973; ס' מנשה, "לשאלת גירושי היהודים מאנגליה ומצרפת", ציון נא (1986), עמ' 319–332, ושם ספרות נוספת.

³⁴ על זיקתו של ר' יחיאל מפאריס לארץ ישראל וניסיון העלייה שלו, ראה: ש' עמנואל, ר' יחיאל מפריס (לעיל, הערה

והתרסה כלפי גבוה על ידי דחיקת הקץ היה כאן, שהרי אומות העולם "השתעבדו בעם ישראל" במידה קשה מבעבר, אלא מעשה חיובי של מצוות עלייה לארץ ישראל על מנת לחיות בה בקדושה ובטוהרה, מעשה שכלשונו "אין קץ לשכר", ובכך למצוא מחסה ליהודים בעת צרה ולסייע בקירוב הגאולה.

מה גדול המרחק בין הצלחה ובין כישלון. אילו לא עבר המשומד קניפפא במקום הימצאו של מהר"ם באיטליה והלשין עליו, היו מהר"ם והאנשים שתכננו להצטרף אליו עולים לארץ ומקימים בירושלים קהילה של יהודי גרמניה, חשובה יותר מזו שקמה בה (ולו באופן ארעי) לאחר "המוות השחור". הם היו מבססים את היישוב היהודי הקטן שהיה בה בסוף המאה השלוש עשרה. בשל היותם קבוצה מגובשת בעלת מטען אידאולוגי עז, היה סיכוי שיצליחו לשקם את היישוב היהודי בירושלים ביתר הצלחה ממה שעשה הרמב"ן עשרים שנה לפני כן.

לעניין זה כולו יש השלכה על הדיון בעוצמת ההשפעה של "שלוש השבועות" על עולמה הרוחני של החברה היהודית. קשה להניח שהמתנגדים לעלייה בשל החובה להמתין עד בוא הגאולה כנס ממרומים לא ניצלו את כישלון העלייה ואת מאסרו של מהר"ם. הדעת נותנת שאירוע זה הפך לנושא המרכזי בשיחתן של הבריות ובהגיגיהן. עניין מיוחד יש בניסיון לשחזר את מחשבותיו והגיגיו של מהר"ם עצמו. כלום אין זה סביר שהוא עצמו החל לפקפק בצדקת העמדה שבה נקט בפולמוס החריף שבין כמה מבעלי התוספות ובין חסידי אשכנז? קשה להניח שאירוע כה דרמטי שבו נפגעו בני משפחתו ועשרות משפחות של יהודים מחמש קהילות שבגרמניה, ורכושן הוחרם, לא הציק לו עד כדי הטלת ספק בצדקת מעשיו. ואולי דווקא מעשי הרשע של רודולף והירידה ההדרגתית במעמדם של היהודים חיזקו את התחושה שהנוכרים הפרו את חלקם בשבועות הללו, וממילא בטל כוחן. לא נותרו בידינו מקורות היכולים לסייע בפתרון שאלה כה מסקרנת.

הידיעות על הגיגיו ורגשותיו של מהר"ם בשבע השנים האחרונות לחייו, בהיותו במאסר במבצר אנסיסהיים (Ensisheim), הן דלות, ואין אנו יודעים מה היו תחושותיו. הרישומים על השקפותיו ועל מעשיו והנהגותיו שכתבו תלמידים מעריצים שחסו בצילו בימים עברו שוב לא היו אפשריים באותה מידה. אומנם אלה – ובמיוחד ר' שמשון בר' צדוק (בעל התשב"ץ) – רשמו דברי תורה מפיו גם בהיותו בכלא, אך מיעטו לספר על רגשותיו. האם לא הטרידוהו באותן שנות בדידות ארוכות מחשבות שמא הקדים את המאוחר, ואכן יש להמתין לבוא הזמן הראוי ובלא מעורבות של בשר ודם? כאמור, אין בידנו להשיב על שאלה מסקרנת זו, ואף לא על השאלה אם המשיך מהר"ם לומר מדי ערב בערב לפני עלותו על יצועו את מזמור קכב בתהילים "עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים" כבימים עברו, או שנתייאש מן התקווה לזכות ולעלות אליה.³⁵

סיכום

אחד הקווים המאלפים בפולמוס על "שלוש השבועות" הוא שהוא לא לבש אופי של דיון מופשט גרידא. הוא הושפע במידה רבה מאירועים היסטוריים במרכזים השונים במרוצות הדורות, מהירידה במעמדם המדיני, הביטחוני והחברתי של היהודים ומצמיחתם והתפתחותם של תנועות וזרמים רוחניים בחברה היהודית ומחוצה לה. בתלמוד הבבלי ובתלמוד הירושלמי כמעט שלא ניכרים

³⁵ אין להוציא מכלל אפשרות שהעדות של ר' שמשון בר' צדוק על אמירת מזמור קכב התייחסה לשהותו בכלא, ואם כן הוא, כי אז הייתה משמעות מיוחדת לתיבות "עמדות היו רגלינו בשעריך ירושלים".

עקבותיו של מוטיב "שלוש השבועות". רש"י בפירושו לשיר השירים התעלם לחלוטין מתפיסת השבועות הללו כמתייחסות אל אפיון הגאולה ודרכיה. גם הרמב"ם ב"משנה תורה" לא הזכיר עניין זה,³⁶ כשם שאין מקומו ניכר בספרות ההלכה הקלסית שנכתבה בימי הביניים.

הדיון כאן התמקד בשניים מן האירועים הקשורים ב"שלוש השבועות": הפולמוס בין הרבנים לקראים והפולמוס בין כמה מבעלי התוספות לחסידי אשכנז. בנוסף לשני נושאים אלה יש למנות התרחשויות נוספות שבהן עניין "שלוש השבועות" תפס מקום חשוב, כגון כיבוש ארץ ישראל בידי הצלבנים וצמיחת האידיאל הצלבני, מאבקו של ר' יהודה הלוי למען העלייה לארץ ישראל, הפולמוס בין המקובלים ובין תומכי ההשכלה בספרד ובפרובנס במאה השלוש עשרה,³⁷ התפשטות ההשכלה והחילון בחברה היהודית בעת החדשה, משנתם של מבשרי הגאולה, המתח בין החסידים ובין המתנגדים, צמיחת התנועה הציונית בסוף המאה התשע עשרה ובמאה העשרים והקמת מדינת ישראל.

ככל שהעמיק והחריף הפולמוס על הרעיון הציוני ועל הקמת מדינת ישראל, הקצינו העמדות של המחנות השונים. כך, למשל, ר' יואל טייטלבוים, האדמו"ר מסאטמר (1887–1979), תיאר את הקמת מדינת ישראל כחטא החמור ביותר עלי אדמות:

כי אם נקח את כל פירצות הדור והעבירות המרובות הנעשות בכל העולם ושימו אותם בכף מאזניים אחת, ומדינה הציונית בכף מאזניים השניה, תכריע את הכל, שהוא משורש פורה ראש ולענה של אבי אבות הטומאה שבכל אבות הנזיקין שבכל העולם כולו, והן המה המטמאים את כל העולם כולו.³⁸

המתיחות הגדולה לא נבעה מהשקפות עולם דתיות בלבד אלא ינקה גם מגורמים נוספים, חברתיים ותרבותיים. אין צריך לומר שמתוחות זו עדיין שרירה וקיימת גם בימים אלה, אף אם עוצמתה נחלשה מעט. ככלל, קשה להפריז במידת ההשפעה של דרשה זו ("שלוש השבועות") על הפיצול והמתח בעולם היהודי בדורות האחרונים בין חלקים ניכרים של העולם החרדי ובין שכבות אחרות בחברה היהודית. קשה להבין כיצד דרשה בעלת אופי אגדי מובהק תפסה מקום כה מרכזי בהתפתחות הרעיון המשיחי בעם ישראל, כשהיא מגיעה לשיאה בפולמוס הקיצוני בחריפותו על

³⁶ וואלם ראה דבריו באיגרת תימן, איגרות הרמב"ם, מהדורת י' שילת, א, ירושלים תשמ"ז, עמ' קסו.

³⁷ ראה למשל: M. Idel, "The Land of Israel in Medieval Kabbalah", in: Idem, *The Land of Israel: Jewish Perspectives*, Indiana 1987, pp. 176–178; הנ"ל, "על ארץ ישראל במחשבה המיסטית של ימי הביניים", בתוך: ארץ ישראל בהגות היהודית בימי הביניים (לעיל, הערה 5), עמ' 193–214, ובמאמריהם של ש' רוזנברג, מ' חלמיש וח' פדיה בחיבור זה.

³⁸ ויואל משה, ניו יורק תשס"ו, עמ' יא. לא נכנסתי כאן לביור סוגיה מורכבת וענפה זו שכבר נזקקו לה חוקרים שונים ונחלקו בה הדעות, ובעיקר לגבי עמדתו של הגאון מווילנה. בין נושאי דגלם של המתנגדים להתפתחות התנועה הציונית יש למנות את האדמו"ר ר' שלום דובער שניאורסון (רש"ב), נשיאה החמישי של חסידות חב"ד. הוא בין הראשונים שהשתמשו ב"שלוש השבועות" כמרכיב עיקרי כנגד התנועה הציונית. האדמו"ר ממונקאטש, ר' חיים אלעזר שפירא (נפטר 1937), נקט אף הוא עמדה חריפה כנגד הצהרת בלפור והתמיכה בציונות. ראה למשל: י' קראוס, "מדינת ישראל – אתחלתא דגאולה או מעשה שטן?", בתוך: מ' רחימי (עורך), ספר עמדו"ת, ז, היבדלות וסולידריות, אלקנה תשע"ה, עמ' 169–212, ובספרות הנזכרת בהערות שם.

צמיחת הציונות והקמת מדינת ישראל. אלא שנושא זה – על אף חשיבותו הרבה – חורג ממסגרת דיוננו כאן.³⁹

---

³⁹ ראה בספרות הנזכרת לעיל, הערה 5.